

Jens Wilkens, *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, III. Fremdelemente*, Band 2: *bodivan – čigžin*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2023, XXVI + 189 sayfa, ISBN 978-3-515-13503-0.*

Uigurisches Wörterbuch'un ilki 2021'de yayımlanan 'Fremdelemente / Yabancı Öğeler' adlı çalışmasının ikinci cildi geçen ay yayımlandı. 190 sayfa tutan bu ciltte *bodivan* ile *čigžin* arasında yer alan yaklaşık 320 söz ele alınmıştır. Bu 320 sözden başka çok sayıda eski okuma hatası düzeltilmiş, bunlar da sözlükte maddebaşı olarak yer almışlardır. Ayrıca bazı sözcükler için yer verilen açıklama, inceleme ve örnek kısmı bazen küçük bir kitap, bazen de bir makale kapsamındadır:

* Önceki tanıtımlarım için: “Uigurisches Wörterbuch”, *Türk Dili*, Aralık 2017, 68. yıl, 792. Sayı: 168-169; https://www.academia.edu/35442189/Uigursiches_Worterbuch_Neubearbeitung_pdf.; Burada tanıtılan III. cildin ilk bölümü için: *International Journal of Old Uyghur Studies*, 3/2, 2021: 305-308. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2169161>.

böz << gr. *βύσσος* „Baumwolle, Baumwollstoff, Kattun, Leinwand, Stoff, baumwol- len, Baumwoll- // bez, keten bezi, kumaş, pamuklu, pamuk: 9-14.

burhan < → *bur*, + → *han*, Buddha, Tathāgata // Buda, Tathāgata: 35-64.

buyan < sogd. *pwny'n(h)* (Gharib Nr. 8183) < skr. *puṇya* „glückverheißend, gutes Werk, religiöses Verdienst“, „(religiöses) Verdienst (skr. *puṇya*), gute Tat, gutes Werk // sevap (skr. *puṇya*), iyi amel: 83-97.

č(a)hšap(a)t < man.-sogd. *cxš'pt ~ cxš'pδ(δ)* (DMT/SB 67 b) << skr. *śikṣāpada* „sittliches Gebot“: 109-117.

čm < chin. 真 *zhen* „wahr, real, echt usw.“ wahr, wahrhaftig, veritabel, korrekt; gewiss, sicher, bestimmt // gerçek, hakiki, doğru; şüphesiz, kesin, kesinlikle: 170-179.

İki sayfalık bir girişle başlayan sözlüğün bu cildine yaklaşık 150 yeni kaynak eklenmiştir: 1126-1269. numaralı kaynaklar.

Sözlükteki ilk uzun madde, özellikle son dönem Uygur metinlerinde karşılaşılan, tam kökeni belli olmayan, ancak Orta İran dillerine ait olduğu düşünülen *bor* ‘şarap, alkollü içecek’ ile başlar. Bazen maddebaşına çekilen *+klyA'*lı şekillerin *bor* söz konusu olunca iç maddede yer aldığı görülür. Bu konuda belki de anlam dikkate alınmıştır: *iki küp borkıya* ‘iki küçük küp şarap’ (s. 2). Öte yandan *bözkiye* ‘küçük parça bez’ maddebaşısıdır, s. 15.

Burada ‘sevap’ anlamında kullanılan *bögteg* (< Soğd. *βwγtk*) daha önce Khüis Tolgoi çalışmamız dolayısıyla tartışılmış ve A. Vovin tarafından ele alınmıştı (Vovin 2018).

buçuŋ chin. 不中 *bu zhong* „nutzlos“ → Uygurcada „**ungültig** // geçersiz, hükümsüz; Ungültigkeitserklärung // iptal kararı“ sözünün hem *b-*’li hem de *v-*’li kullanımları var, *v-*’li örnek burada da belirtildiği gibi bir kez geçmiştir. Dikkatimi çeken sözlerdendi: *soŋ bitig ünser vuçuŋ bolup yorımazun* ‘daha sonra belge(nin aslı) ortaya çıkarsa (o) geçersiz olsun, kabul görmesin’

Sözlükte son dönem Uygurca metinlerden, Moğol dönemi (1206 yılı sonrası) metinlerden Uygurcaya geçen sözlerden de epeyi örnek vardır, bunların bir kısmı da Moğolcadan geri ödünçlemedir: **buhar** < mo.

buqar „Tempel, Kloster“ : Es handelt sich offenbar um eine späte Rückentlehnung aus dem Mo. (< uig. *vrhar* << skr. *vihāra*).

bun < mp./parth. *bwn* „Grund, Grundlage, Wurzel // kök, asıl, esas, temel, köken“ ~< chin. 本 *ben*, Pull. M *pun*’ „Wurzel, Grund, Ursprung“ sözü söz konusu olduğunda her zaman iki ayrı kök ihtimaller içerisindedir: Orta Farsça / Partça veya Çince; bu konuda *bunkı* ile bağlantılı açıklamamda da örneklere yer vermişim (Ölmez 2012: 103-104). *bunkı* ile ilgili burada (Wilkens 2023: 34) yer alan bilgi ve örneklere bakınız.

D. Maue’nin Brāhmī harfli bir kaynakta bulunduğu ve üç kez geçen *burhagan* “Buddha // Buda” sözü Eski Uygurcada birleşik söz yapımı ve Uygurcanın yaratıcılığı açısından ilgi çekici ve çok önemli bir örnektir, *bur* + *hagan* (tıpkı *bur+han* ve Khüis Tolgoi yazıtındaki *buda qayan* gibi): *maitreye burhagan* „der Buddha Maitreya“ Maue-ThreeLang (br) r. 7. *mān biki burhaganka yölönörmän* „ich, Biki, nehme Zuflucht zum Buddha“ (u. ä.) MaueThreeLang (br) v. 1, v. 4; *burhagan buyurmiş seküz tözün nom bitigin közädgäli ...* „um die Acht edlen Gebote², die der Buddha befohlen hat, zu befolgen ...“ Maue-ThreeLang (br) v. 9; *burhagan nom biti<g>kä yölönörm(ä)n* „ich nehme Zuflucht zum Buddha und zu [seinen] Geboten²“ (u. ä.) MaueThreeLang (br) v. 2, v. 4.

Genelde hep Türkçe sanılan ve Eski Türkçe *çak* ‘tam, tamı tamına’ sözü ile de karıştırılan *çag* ‘Zeitperiode, Regierungszeit (eines Herrschers) // dönem, (bir hükümdarın) yönetim zamanı’ sözü, burada da yazarca gayet güzel belirtildiği üzere yalnızca Moğol dönemi metinleri ile birlikte görülen, Moğolca bir sözdür. Öteki söz, *çak* sözü ilk defa Uygur Kağanlığı yazıtlarında geçmekte olup [*kıp*]çak şeklinde tamamen yanlış tamamlamaya ve yorumlamaya dayanan bir sözdür. Bu sözle ilgili olarak *Uygur Hakanlığı Yazıtları* adlı çalışmamda uzun ve ayrıntılı açıklama yer alır: *tür[ük kagan] çak elig yıl olormiş* ‘Türk hakanı tam elli yıl hüküm sürmüş’ (Moyun Çor yazıtı, kuzey yüzü, 4). Bu kısım bir dönem [*kıp*]çak olarak tamamlanmış ve buradan da Kıpçak adının / tarihinin bugünden 1250 yıl geriye gittiği yolunda bir çıkarımda bulunulmuştur. Ayrıntılar ilgili çalışmamda yer almaktadır (Ölmez 2018: 133-15).

çaga < mo. *çaya* „kleiner Junge“ → Uygurcada „Junge // erkek çocuk“. *çaga* sözü Moğolca olup son dönem Uygurca metinlerden itibaren görülmeye başlar.

čamayat < ar. *ğamā'a* „Gemeinde“ / Bezeichnung eines Tetragramms in der Geomantie („Gemeinde“) // toprak falında bir tetragramın adı („cemaat“). Buradaki Arapça cemaat sözünün bir Türk dilinde görüldüğü en eski örneklerden birisidir.

čan < chin. 盞 *zhan*, Pull. M *tʃa:n'* „eine Schale für Öl oder Wein usw.“ (Gefäß, Becher, Schale, Tasse, Schälchen // kap, bardak, kadeh, fincan, kâse, küçük kâse) sözünü başka Çince sözlere bağlayanlar da olmuştur. Ancak burada, J. Wilkens'in yer verdiği şekil doğru olanıdır. Yine buradan türeyen **čanak** da sözlükte değinildiği gibi burası ile bağlantılı düşünölmelidir.

čau-kuk, čau kug † / Č'WQWQ < chin. 趙國 *zhao guo*, Pull. M *trʃiaw' kuə̃k*. Var.: Č'w QWQ HT VI 1394 (Name eines Landes bzw. einer Stadt // bir ülke adı veya bir şehrin adı). Çince sözlerin Uygurcada temsili farklı araştırmacılarca farklı ele alınmaktadır. Ben doktora tezimde yer alan bu örneği -g ile *kug* (國) yorumlamıştım (Ölmez 1994, 1394. satır; kitap formunda 294 ve 370. satırlarda da aynı söz geçmekte).

čegši, čigši † / ČYKŠY < chin. 刺史 *ci shi ~ qi shi* (ein Titel („Provinzgouverneur“) // bir unvan („vali“) unvanının Eski Uygur yazıtlarından Taryat yazıtında kullanımı dolayısıyla konuyla ilgili çalışmamda bir hayli örneğe yer verilmişti, yazıtlardaki kullanımı ile ilgilenenlerin oraya da bakmalarını tavsiye ederim (Ölmez 2018: 102-103).

čıgrı|lıg < denom. Nom. von → *čıgrı* „Rad, Spinnrad“ usw. plus +lXg, *čıgrı+lıg* („mit Rad // tekerlekli“ (chin. Äquivalent 輪 *lun*): *altun č. bitigü üzä* „mittels eines Schreibgerätes mit goldenen Rädern“ HT VI 1730). Yine doktora tezimde geçen bu söz ile ilgili olarak kısa notuma benim çalışmamdan bakılabilir (Ölmez 1994: 215).

čık, čıg † < chin. 尺 *chi*, Pull. M *tʃʰiajk* Längenmaß = Fuß (0,3581 Meter) (Mathews Nr. 1045; ED 404b und DTS 147 b). („Fuß, Elle (ein Längenmaß) // arşın, endaze (bir uzunluk ölçüsü)“). J. Wilkens'in yorumuna göre -g ile *čıg* okuyuşu eskimiş (ve hatalı) bir okuyuştur. Bana göre bu konu tartışılmaya açık bir konudur. Elbette çoğunluğu Tang dönemi Çincesinin fonetik yapısına göre yorumlanması gereken bu sözler başka dönemlerde Türk diline giren sözlerden ayrı ele alınmalı, dikkatli yorumlanmalıdır. Ancak, Şingko Şeli Tutung ile dönemdaş olan Mahmud

el-Kâşgarî'nin yer verdiği sözlerin Uygurcadakiler ile paralel olacağını düşünüyorum. Bu sebeple de 1988'de tamamlanan ve 1991'de yayımlanan *Altun Yaruk III. Kitap* adlı çalışmamda bu sözü Arap harfli kaynağımızda yer alan غ *ğayn* ile *çığ* şeklinde yazılmasından yola çıkarak bu sözü şu an hâlâ *çığ* okumaktan yanayım. Bakınız (Ölmez 1991: 28'de yer alan kısa açıklama; Kaçalın/Ölmez, 2023: 378a):

5214 جينغ *çığ: çig* “Göçebelerin karapelinden (*kayşūm*) örtü (*satra*) olarak yaptıkları perde (*kirām*).” Bu, kamıştan daha ince ve daha yumuşak bir ottur.

Kaşgarlı Mahmud: *Dîvânu Lugâti 't-Türk*

Genel anlamda Ortak Türk dili, dar anlamda Eski Türkçe çalışmalarında olmazsa olmaz bir kaynağımızı özenle hazırlayıp kullanımımıza sunduğu için Jens Wilkens'e; projenin başlatıcısı hocam Klaus Röhrborn'a; sürdürücüsü, dostum ve meslektaşım Jens Peter Laut'a teşekkürlerimi sunarım.

Not: *Uigurisches Wörterbuch*'tan alınan örneklerdeki ² rakamı bir dipnot göndermesi olmayıp söz konusu öbeğin bir ikileme olduğuna işaretidir.

Gönderme yapılan çalışmalar:

Kaşgarlı Mahmud: *Dîvânu Lugâti 't-Türk. Türk Dilinin İlk Sözlüğü*, Türkçesi: Mustafa S. Kaçalın; dizini hazırlayan: Mehmet Ölmez, İstanbul: Vakıfbank Kültür yayınları, 2023.

Ölmez, Mehmet, 1991: *Altun Yaruk III. Kitap* (= 5. Bölüm), Ankara.

Ölmez, Mehmet, 1994: *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi (Ocak 1994).

Ölmez, Mehmet, 2012: “Eski Uygurca Xuanzang Biyografisinin II. Bölümündeki Çince Alıntılar”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 22, sayı 1, 2012: 99-108.

Ölmez, Mehmet, 2019: *Uygur Hakanlığı Yazıtları*, BilgeSu yay., Ankara.

Sözlüğün daha önce çıkan ciltleri:

Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung 1: a – agrıg*, 1977: 1-72; *Lieferung 2: agrıgılan- – anta*, 1979: 73- 148; *Lieferung 3: anta – asanke*, 1981: 149-224; *Lieferung 4: asankelig – ayat-*, 1994: 225-298; *Lieferung 5: ayatıl- – ämgäklig*, 1998: 299-372; *Lieferung 6: ämgäksin- – ärñäk*, 373-446; Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.

Yeni serideki önceki ciltlerin künyesi:

- I.1: Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Neubearbeitung I: Verben. Band 1: *ab- – äzüglä-*, 2010, CIV + 213 sayfa;
- I.2: Zekine Özertural, unter Mitwirkung von Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Neubearbeitung I: Verben. Band 2: *edäd- – ıztä-*, 2020, XXIV + 148 sayfa;
- II.1: Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Neubearbeitung II: Nomina – Pronomina – Partikeln. Band 1: *a – asvık*, 2015, XXVI + 307 sayfa, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- II.2: Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Neubearbeitung II: Nomina – Pronomina – Partikeln. Band 2: *aş – äžük*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2017, XXX + 359 sayfa.
- III.1: Jens Wilkens, *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, III. *Fremdelemente*, Band 1: *eč – bodis(a)v(a)tv*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2021, XXXVIII + 165 sayfa.

Mehmet Ölmez, İstanbul
olmez.mehmet@gmail.com